

भारतातील पाणी समस्या व आंतरराज्यीय जलसंघर्ष - एक भौगोलिक अभ्यास

प्रा. डॉ. माधव गणपती राजपांगे

आनंदराव धोंडे महाविद्यालय, कडा

प्रस्तावना -

पाणी म्हणजे जीवन असा अर्थ मानवी समाज घेत असतो. खरोखरच 'जल हे तो कल है' उक्ती मानवी समाजाबरोबरच पृथ्वीवरील सर्व सजीवसृष्टीच्या जीवनाच्या उत्थानासाठी महत्त्वपूर्ण आहे. भारतात सरासरी दरवर्षी ६ मी. पर्जन्यवृष्टी होते. पण ही सरासरी विश्वासाहार्य वाटत नाही कारण ती संख्या मोड करून दर्शविण्याचा प्रयत्न केलेला असतो, वास्तव मात्र वेगळे असते. भारताच्या उत्तर-पूर्व भागात चैरापुंजी व मौसमग्राम येथे ११ मी. इतके पर्जन्य दुसऱ्या ठिकाणी म्हणजे राजस्थानच्या पश्चिम भागात केवळ ०.१ मी. पर्जन्यवृष्टी होते आणि पश्चिम घाटात हेच प्रमाण वाढून ३ मी. पर्यंत जाते. दख्खनच्या पठारावर ०.०६ मी. इतका पाऊस होतो. म्हणजेच पर्जन्याचे वितरण विषम स्वरूपाचे असून केवळ चार महिने आणि त्यातही जेमतेम १०० दिवस पर्जन्यवृष्टीसाठी देशात महत्त्वाचे आहेत. त्यामुळे नैसर्गिक पर्जन्यवृष्टीचे पाणी जतन करून त्याचा वापर नियोजनबद्ध केल्यास निश्चितच भारतीय कृषी अर्थव्यवस्था वृद्धीगंत होण्यास मदत होईल. जलसमस्येची जनजागृती व समस्या निर्मूलनासाठी नियोजनाचा अभाव व शासन कर्त्यांच्या राजकीय इच्छा शक्तीच्या अभावामुळे भारतातील ६०० मिलीयन लोकांना पाण्यासाठी संघर्ष करावा लागत आहे. देशातील २६ राज्यांपैकी २४ राज्यात पाण्याची फार मोठी समस्या निर्माण झाली असून त्यांचे संघर्षात रुपांतर झाले आहे. राज्या-राज्यात पाणी वाटपावरून वाद निर्माण झाले आहेत.

देशातील जवळपास २१ महानगरातील भूगर्भीय जलपातळीवरील जलसाठा इ.स. २०२० पर्यंत नष्ट होण्याच्या मार्गावर असल्याचे संशोधनातून स्पष्ट झाले आहे, त्यामुळे संपूर्ण भारतात पाणी ही एक समस्या म्हणून राज्यकर्त्यांबरोबरच सर्व भारतीय लोकांना आव्हान देत आहे.

भारतीय जलाची मागणी (बिलियन क्यूब मॅट्रिक)

(तक्ता क्र. १)

क्षेत्र	जलसंधारन मंत्रालय			एन.सी.आय.डब्लू.		आर.डी.
	२०१०	२०२५	२०५०	२०१०	२०२५	२०५०
सिंचन	६८८	९१०	१०७२	५५७	६११	८०७
पिण्याचे पाणी	५६	७३	१०२	४३	६२	१११
उद्योग	१२	२३	६३	३७	६७	८१
ऊर्जा	०५	१५	१३०	१९	३३	२०
इतर	५२	७२	८०	५४	७०	१११
	८१३	१०९३	१४४७	७१०	८४३	११८०

संदर्भ - ११ वी पंचवार्षिक योजना (भारत सरकार २००७-२०१२), खंड - ३ पान नंबर ४६.

जगाच्या तुलनेत भारतातील वास्तव्य करणा-यांची संख्या जवळपास १६ % असून येथे होणारा जलपुरवठा केवळ ४ % आहे. म्हणजेच स्वच्छ व पिण्यायोग्य पाण्याचा पुरवठा सध्याही देशात होत नाही हे वास्तव आहे. देशातील जवळपास ३०-३५ % क्षेत्र सिंचनाखाली, ६५ % क्षेत्र कोरडवाहू म्हणजेच निसर्गाच्या पर्जन्यावर अवलंबून आहे.

तक्ता क्र. १ चा अभ्यास केल्यास असे निदर्शनास येते की, भारतातील सिंचन, पिण्याची पाणी, उद्योग, ऊर्जा व इतर क्षेत्रातील पाण्याची मागणी सतत वाढत आहे. निसर्गाच्या पाण्याची आवक मात्र सातत्याने कमी-कमी होत आहे. वाढती लोकसंख्येचा प्रभाव विविध नैसर्गिक संसाधनांवर होतो, त्यास जलसंपदा अपवाद नाही. भारताच्या भविष्यासाठी जलसंवर्धन करणे ही काळाची गरज आहे. त्यासाठी जनजागृती करून त्यातून लोकचळवळ निर्माण होणे आवश्यक आहे.

भारतातील जल संघर्ष

ऐतिहासिक संदर्भ -

पाण्याविषयी कलह संघर्ष अनादी काळापासून आहे. बुद्ध काळातही दुष्काळ व पाणी टंचाई होती. रोहिणी नदीकाठी कपिल वास्तू व कोलीया गावात दुष्काळी परिस्थितीत नदीचे पाणी वापरण्यासाठी संघर्ष झाल्याची नोंद आहे, यालाच जलयुद्ध संबोधले गेले. चाणक्यानेही कृषी व पाणी पुरवठ्याबाबत २४०० वर्षांपूर्वी नियमावली तयार केली होती. तसेच संत ज्ञानेश्वरांनीही नगराबरोबर जलाशयाचे निर्माण करा असा सल्ला दिला होता. छत्रपती शिवाजी महाराजांनीही शेती व पिण्याच्या पाण्यासाठी तलाव बांधल्याचे पुरावे आहेत. त्यांचा वारसा छत्रपती शाहू महाराजांने पूढे चालू ठेवून कोल्हापूर परिसरात शेती व पिण्याच्या पाण्याची सोय व्हावी म्हणून जलाशयाचे निर्माण केल्याचे दाखले आहेत.

दुसऱ्या महायुद्धानंतर १९४२-४६ दरम्यान डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ऊर्जामंत्री असताना दामोदर नदीच्या पुर समस्याचे निराकरण करण्यासाठी धरणांची बांधणी केलेली आहे. त्यातून जल ही सर्व जनतेची संपत्ती असून तीच वितरण समान झाले पाहिजे असा त्यांचा मानस होता. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आंतरराज्य नद्यावरील पाणी तंटे होऊ नये म्हणून पाण्यावरील अधिकार केंद्र सरकारकडे दिले. त्यासाठी वेगळे मंडळ किंवा आयोग असावा असे सुचवले होते. त्यातूनच खोरे प्राधिकरणाची स्थापना झाल्याचे दिसून येते. परंतु राज्यातील राज्यकर्त्यांची राजकीय अगतिकता व मतपेटीचे राजकारण यातून राज्या-राज्यात पाण्याबाबत संघर्ष होण्याच्या घटना वाढत गेल्याचे दिसून येत आहे. विविध घटनांपैकी खालील आंतरराज्य नद्यावरील पाणी वाटपाच्या संघर्षामुळे भारतीय राजकारण प्रकर्षाने प्रभावित झालेले आहे.

भारतातील आंतर राज्याच्या नद्याचा तक्ता क्र. २ मधील नद्यावरील पाणीवाटपासाठी अनेक दशके भारतात संघर्ष चालू असून त्यातील काही प्रमुख वाद पूढीलप्रमाणे आहेत.

**भारतातील विविध नद्यावरील पाणीवाटप विवाद
(तक्ता क्र. २)**

नद्या	राज्य
रावी बियास	पंजाब, हरियाणा, राजस्थान
नर्मदा	मध्यप्रदेश, गुजरात, महाराष्ट्र, राजस्थान
कृष्णा	महाराष्ट्र, कर्नाटक, तेलंगना
वनसाधरा	आंध्रप्रदेश, ओरिसा
महानदी	गोवा-महाराष्ट्र-कर्नाटक
पेरियार	तामीळनाडू-केरळ

संदर्भ - Water and the Laws in India : Rudha.

१) कावेरी पाणी वाटप संघर्ष -

कावेरी नदी खोऱ्यातील ५४.१ % क्षेत्र तामीळनाडू राज्यात तर ४२.२ % क्षेत्र केरळ व पॉडेचेरीचे आहे. कावेरी पाणी वाटपासाठी अनेकदा करार झाले आहेत परंतु करारानुसार सर्व काही होत नाही. वरील तीन्ही राज्यात पुन्हा पाणी वाटपासंदर्भात लवादासमोर व न्यायालयात याचिका दाखल आहेत.

२) कृष्णा खोरे पाणीवाटप संघर्ष -

महाराष्ट्र कर्नाटक व आंध्र प्रदेश या तीन राज्यात हा संघर्ष असून अनेक करार करून निर्णय घेण्यात आले आहेत. परंतु वाढत्या मागणीनुसार पाण्याची उपलब्धता होत असल्याचे संघर्षाची वेळ येत आहे.

३) महाराष्ट्र तेलंगणा लेंडी प्रकल्प संघर्ष -

महाराष्ट्र-तेलंगणाच्या संयुक्त विद्यमाने मुखेड तालुक्यातील गोणेगाव-इटग्याळ येथील लेंडी प्रकल्प सुरु करण्यात आली. १९८६ साली माजी मुख्यमंत्री शंकरराव चव्हाण यांच्या हस्ते या प्रकल्पाचे उद्घाटन झाले होते. गेल्या तीन दशकांपासून वेगवेगळ्या कारणामुळे या प्रकल्पाचे काम रखडले. कधी निधीची वाणवा तर कधी स्थानिकांचा विरोध, यामुळे ५४ कोटींचा प्रकल्प २२०० कोटींवर गेला आहे. राज्यातल्या सत्तातरानंतर माजी मुख्यमंत्री अशोक चव्हाण यांनी या विषयात लक्ष घालून पाठपुरावा केल्यानंतर २२०० कोटी रुपयांची प्रशासकीय मान्यता देण्यात आली. १९८६ साली उद्घाटन झाल्यानंतर १९८९ पासून खरेदी खत बंद करण्यात आले.

४) उत्तर पूर्व भारतातील जल समस्या -

उत्तरपूर्व भारतातील महत्वाच्या नद्या म्हणजे ब्रह्मपुत्रा नदी व बराक (मेघना नदी) होय. या नद्यांच्या पाणी वाटपाच्या समस्या मात्र वेगळ्या आहेत. हिमालयात उगम पावणा-या या नद्यांच्या विविध उपनद्यांद्वारे जलपुरवठा होतो मात्र नैसर्गिक जलपुरवठाच एक समस्या संकट म्हणून प्रदेशापूढे उभे आहे. नद्यांच्या पात्रातून वाहत जाणारे पाणी आसामच्या जवळपास ३५ जिल्ह्यात सर्वत्र पसरले जाते. त्यातून हजारो चौ.कि.मी. क्षेत्र पाण्याखाली गेल्याने जनजीवन विस्कळीत होते. त्याचबरोबर आर्थिक व जिवीताची हानी मोठ्या प्रमाणात होत असल्याने सामान्य जीवन विस्कळीत

होत आहे. त्यावर कायम स्वरूपाचा उपाय करण्याचा प्रयत्न कोणत्याही व्यवस्थेने केल्याचा दिसून येत नाही.

थोडक्यात भारतात चुकलेल्या जलधोरणाचा परिणाम म्हणून देशाच्या बहुतेक भागात पाण्याची भिषण टंचाई निर्माण झाली आहे. तर काही भागात पूर परिस्थिती निर्माण होऊन आर्थिक, जैविक नुकसान होत आहे. कितीही निधी दिला तरी पाणी मिळण्याची शाश्वती राहिली नाही, तसेच उत्तरपूर्व भागातील प्रदेशात पूर परिस्थिती नियंत्रणात आणता येईल याची खात्री नाही. त्यामुळे जलसंधारणाची चळवळ देशभरात उभी करणे आवश्यक आहे. त्याबरोबरच उत्तर व उत्तरपूर्व भारतातील नद्यावरील पूर परिस्थिती नियंत्रणाखाली आणणे ही भारतासाठी आव्हान आहे.

भारतातील नद्यांचे पाणी वाटप समान व्हावे व विविध संघर्ष सामोकाराने सुटावेत म्हणून (Water dispute Tribunals) म्हणजे त्यासाठी स्वतंत्र न्याय प्राधिकरण मंडळ स्थापन केलेले आहेत ते पृढीलप्रमाणे

तक्ता क्र. ३

भारतातील जलवाटप न्यायीक प्राधिकरण

अ. क्र.	वर्ष	न्यायिक प्राधिकरण	राज्य
१	१९८६	रावी-बियास जलवाटप न्याय प्राधिकरण	पंजाब, हरियाणा, राजस्थान
२	२००४	कृष्णा - जलवाटप न्यायीक प्राधिकरण - II	कर्नाटक, तेलंगणा, आंध्रप्रदेश महाराष्ट्र
३	२०१०	महादयी नदी - जलवाटप न्यायीक प्राधिकरण	गोवा, कर्नाटक, महाराष्ट्र
४	२०१०	वनसाधरा नदी - जलवाटप न्यायीक प्राधिकरण	आंध्रप्रदेश, ओरिसा
५	२०१८	महानदी - जलवाटप न्यायीक प्राधिकरण	ओरिसा, छत्तीसगढ

संदर्भ - S. Jeevananda Reddy : Irrigation of Irrigation Projects in India : 2004.

भारतातील नद्यांच्या पाण्याचे वाटप समन्यायी पध्दतीने व्हावे व पाण्यामुळे संघर्ष होत असेल तर त्यांचे वाद निकाली काढण्याच्या दृष्टीने वरील न्यायीक प्राधिकरण स्थापन करण्याचा प्रश्न निकाली काढण्याचे सरकारने प्रयत्न केले. परंतू त्यातही राजकीय फायदा व तोटा याचा विचार करून तत्कालीन शासनातील राजकीय पक्षांनी आपले स्वतःचे हित जोपासण्याचा पुरेपूर प्रयत्न केला व त्यासाठी या समस्या चालू कशा राहतील व याचा फायदा पृढील निवडणूकीत कसा घेता येईल याकडे लक्ष दिले.

वरील न्यायीक स्थापन तर केली मात्र प्रत्यक्षात त्यांचे काम उशिरा चालू केले. त्यामुळे आंतरराज्यीय नद्यावरील पाणीवाटपाचे प्रश्न अनेक दिवस तेवत ठेवले. त्यातून राजकीय लाभ घेण्याचा प्रयत्न मात्र सातत्याने राजकारणी मंडळींनी केला हे मात्र सत्य होय. म्हणून हा आंतरराज्यीय संघर्ष कायमचा बंद व्हावा तसेच पाणी सर्वांची गरज असून त्यावर सर्वांचाच हक्क आहे. त्याचे योग्य नियोजन करून वाटप व संवर्धन करणे महत्वाचे वाटते.

निष्कर्ष -

केंद्रसरकारने आंतरराज्यीय नद्यांच्या पाणी वाटपासाठी स्वतंत्र केंद्रीय जल विवाद प्राधिकरण स्थापन करून देशातील विविध नद्यांच्या पाणी वाटपाबाबतचे वाद-विवाद व त्याची पार्श्वभूमी तपासण्यासाठी स्वतंत्र समित्या स्थापन करून सर्व विवाद कमी वेळेमध्ये निकाली काढण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. कायदेशीर, प्रशासकिय समस्या, घटनात्मक पेंचप्रसंग व राजकीय समस्या इ. द्विपक्षीय चर्चेतून सोडवण्यासाठी याद्वारे मदत होईल. तसेच देशातील जनतेचे “एक मेका सहाय करू, अवघे धरू सूपंथ” मार्गाने लोकमन मार्गक्रमण करेल अशी परिस्थिती निर्माण करून प्रादेशिक समस्या ही राष्ट्रीय समस्या होणार नाही याची दक्षता घेणे आवश्यक आहे. तसेच संघर्ष केवळ द्विपक्षीय चर्चा व अहिंसेच्या मार्गानेच सोडविणे गरजेचे असून त्यावर कोणत्याही प्रकारचे राजकारण करणे चूकीचे आहे.

उपाययोजना -

१. देशातील सिंचनक्षमता वाढवण्यासाठी प्रकल्प पूर्ण करणे.
२. भूजल पुनर्भरणाची चळवळ गतीमान करणे.
३. वापराचे नियमन, नियोजन व लेखा परीक्षण करणे.
४. देशातील जंगल तोड थांबवणे.
५. भूजलाचा होणारा उपसा थांबविणे.
६. ‘पाणी आडवा व जिरवा’ हा कार्यक्रम जोमाने राबविणे.
७. पाणी गळती थांबविणे.
८. सांडपाणी शुद्धीकरण प्रकल्प उभारणे.
९. जलाचे महत्त्व विषद करण्यासाठी लोकजागर करणे.

संदर्भ -

- १) पाणी कोणाचे - दैनिक लोकसत्ता, दिनांक १८ सप्टेंबर २०१६.
- २) कावेरीचे पेटलेले पाणी - दिव्यमराठी, १५ सप्टेंबर २०१६.
- ३) जलसंवर्धनाची चळवळ व्हावी - महाराष्ट्र टाईम्स, २६ जून २०१८.
- ४) प्रा. जगदाळे (२०४) - पेटलेले पाणी समुख प्रकाशन टोळीलकर, डोंबिवली.
- ५) या.रा. जाधव - मराठवाडा पाणी प्रश्न आणि विकास समस्या.
- ६) उत्तम कांबळे - महात्मा फुलेंची जलनिती - सुगावा प्रकाशन, पुणे.
- ७) Water and the Laws in India : Rudha.
- ८) An overview on Indian rivers water sharing agreements and significance of Agricultural aspects in water disputes 2020 : S. Narsimha Rao.
- ९) S. Jeevananda Reddy : Irrigation of Irrigation Projects in India : Tribunals, disputes an water wars. (B.S. Publication) : 2004